

քերը: Այս էր վաստակաւորներու վարձքը. եւ նոյնը ազգին գոհունակութեան ցոյցը: Միտիթարեանց հրատարակութիւնները շահապետած էին հրատարակին. նոր հեղինակներու գովութիւնը շրջան կ'ընէր բերնէ բերան:

Գրական լեզուն հասած էր իւր բարձրագոյն կատարելութեան. նման բարձրութեան վրայ էր տեսնուած այն յընթացս մատենագրական ինը դարերուն: Նոր մատենագիրները ոչ միայն նուաճած էին մատենագրական լեզուին ինը նահանգները, այլ եւ իբրեւ միահեծան տէրեր կարող էին տալ համարձակ հրամաններ: Եւ ո՞վ կարող էր ընդգրկմանալ: Տէրն էին լեզուին. պէտք էր այն հնազանդէր տիրոջ քմահաճոյքին: Ու կը յերիւրուէին լեզուի ճոխութեան համար բարդութիւններ, կը ճոխանային բառերը նոր իմաստներով, կը կառուցուէին նոր ասացուածքներ, եւ մատենագրին քմահաճոյքին համաձայն կը խոնարհէին եւ կը կանգնէին նախադասութիւնները: Նոր չէին անշուշտ լեզուին օրէնքները, ինքնագիւտ չէին բառերը. անոնք ի կիրառութեան էին նուաճուած ինը աշխարհներու այս կամ այն գաւառամասին մէջ. եւ կարող էին տիրոջ կամքի համաձայն արժեք ամբողջ պետութեան համար: Սովորութիւն մը, որ Եղնիկին անծանօթ էր, կարող էր Մ. Խորենացոյ սիրելի ըլլալ, եւ ինչ որ Եղնիկի համար խորթ էր, կարող էր Գր. Նարեկացոյ համար ընտանի ըլլալ եւ վերջապէս ինչ որ միջնաշխարհին համար օտար էր, ծայրագաւառներուն (Յունաբան Դպրոց) համար անդրէնածին ըլլալ:

Լեզուն իւր այս բարձրութեան վրայ դոյացութեամբ հին էր, բայց նոր էին պատահարները, նոր հանգերձանքը. ԺԹ. դարու ինքնուրոյն հայերէն մը կը հնչէր հոն, տեսքովն ու ձայնովն աննման նախորդ դարերուն:

Նոր Մատենագիրները մոռցած էին թէ մեռեալ լեզուի մը հետ էր իրենց գործը. եւ թէ մատենագրական իւրաքանչիւր նահանգ իւր սեպհական բարքերն ունի եւ եկամուտ տարրները, որոնք միջնաշխարհին չեն պատշաճիր եւ անհարազատ են բնիկ ոգւոյն. եւ վերջապէս թէ բնիկ եւ օտար տարրներու բուն համաձուլումը կարող է լեզուին հարազատ նկարագիրն այլափոխել, վայելուէ գէմքն այլանդակել:

Եթէ Վիրգիլիոսին մրցակից մը եւ համահասար չէ Ուլրատիոս իւր լեզուի նկարագրով եւ ոչ Քսենոփոնի մը՝ Բարսեղ Կեսարացի, այսպէս նաեւ Եղնիկի գուգակից մը չէ Գրիգոր Նարեկացի եւ ոչ ալ Փաւստոսի՝ Մովսէս Խորենացի: Ամէնն ալ ընտիր են իրրեւ մատենագիր, թերեւս արտայայտութեան ոճով մին քան զմիւսն երեւելի, բայց տարբեր են ժամանակները, տարբեր լեզուի նկարագիրները: Անոնք չեն կրնար հանդուրժել տեսնել զիրար, գիրկընդխառնուիլ իրարու հետ:

Բանասիրութիւնը կը պակսէր ԺԹ. դարու Հին Դպրոցի մեծ հայկաբաններուն:

Հ. Ն. Ա.

ՈՍԿԵՎԵՐԵԱՆ ՀԵՅԵՐԷՆԻ ՅԵՏՏՆՈՒԹԻՒՆԸ 1840—1854

Տակաւին լուռ էր Վիեննայի Միտիթարեան Դպրոցը: Չէր հանած անիկա հրատարակ մեծանուն մատենագիր մը կամ ականաւոր հեղինակութիւն մը, որ ընտրուէր իր տեսակէտները գրական հայերէնի նորագութեան հարցին մէջ: Կը հետեւէր ի լուրթեան այն ուղղութեան, զոր ժառանգութեամբ բերած էր իր հետ Միտիթարայ Մեծ Դպրոցէն (1773—1840):

Դեռ նոր էր հասած Միաբանութիւնը Վիեննա՝ տարագիր Տրիեստէն (1810), եւ ամփոփուած հինաւորաց լեզուի մեծաստանի մը յարկին ներքեւ՝ կ'ապրէր գոյութեան կուրծը: Ելաւ յաղթական, այս երկրորդ անգամ, իւր դժուարին կացութեանէն եւ սկսաւ ուժաւորել, ուժանալ եւ մաղցել զիտութեան աստիճանները: Մքանչելի էր միջավայրը, գերման հորիզոնին տակ: Գեր. Արիստակէս Ազարեանի (1836—1855) աչալուրջ ղեկավարութեամբ կը նաւէր Միաբանութիւնը դէպի խաղաղ նաւահանդիստ: 1838ին, երբ Ե. Բորէ կը վայելէր Միտիթարեան Միաբանութեան հիւրասիրութիւնը, կը նշմարէր հոն երիտասարդութեան մէջ նոր խանդավառութիւն եւ ձգտում դէպի հայրենի ուսմանց մշակութիւն: Արդեամբք ալ 1832ին լոյս տեսած էր Միտիթարեան մամուլէն կա-

րեւոր գործ մը նախնեաց մատենագրութեան՝ Կիւրղի Երուսաղէմացոյ Կոչումն Ընծայութեան. եւ կը յօրինուէին նոր ծրագիրներ ի նպատակ տոհմային պատմութեան եւ գրականութեան:

Նոյն խանդավառութիւնը կ'իշխէր նաեւ Միտիթարեան Կղերանոցէն ներս, ուր կ'ուսանէին Գարագաշեան, Գաթըրճեան, Յովնանեան եւ ընկերները: Ընտիր եւ ուսեալ եկեղեցական մը աշխարհական կղերէ կու գար աւանդելու ճարտարախօսութեան եւ լատիներէնի դասեր: Վիրգիլիոս եւ լատին դասականներ առօրեայ ընթերցանութեան նիւթն էր անոնց. եւ ուսուցիչը կը բացատրէր դասական լեզուի առաւելութիւնները: Մայրենի լեզուին դասադիրքն էր Հ. Վ. Չալըխեանի Քերականութիւնը եւ առձեռն ընթերցարանը Կիւրղի Կոչումն Ընծայութեան, նաեւ Վենետիկ նոր լոյս տեսած նախնեաց մատենագրութիւնը՝ Ոսկերեան, Սերբիանոս եւն, անոնց թուին մէջ նաեւ Մովսէս Խորենացի եւն:

Հ. Յակոբոս Պողոսեան, որ կարգուած էր Վարժարանին օգնական վերակացու, ունէր բարի սովորութիւնը, գիտակ պահել աշակերտները գրական շարժման, որ կու գար Վենետիկէն. եւ կը կարգար անոնց նոյն Դպրոցի նոր եւ նորագոյն հրատարակութիւնները, կը թելու երիտասարդ սերունդին ճաշակը գրաբարի մէջ: Ռոլէնի Հնախօսութիւնը Հիւրմիւլեան եղբարց թարգմանութեամբ, Սուալիի Արուեստ բանական եւ Թէոփրաստի Նկարագիրք Հ. Ա. Բագրատունեայ թարգմանութեամբ հաճոյքով կ'ունկնդրուէին պատանի Գաթըրճեանէ, որ նոր սկիզբ առած էր զգալ գրաբարի ճաշակը:

Պատանւոյն սուր ականջը շուտով վերահասու կ'ըլլայ թէ տարբեր կը հնչէ լեզուն նոր գրուածներու մէջ եւ տարբեր նախնեաց մատենագրութեան մէջ: Ուր քաջահնչուն են բառերը, քաղցրախօս դարձուածքները, հոն աչքի կը գարնէ նմանութիւնը հին մատենագրութեան: Աւելի մանրաքնին գննութեան ենթարկելով իւր տպաւորութիւնները եւ աւելի ուշադիր ընթերցմամբ հետեւելով լեզուի նրբութիւններուն Աստուածաշունչի, Ոսկերեանի, Կիւրղի եւ Եղնիկի մատենաներուն մէջ, կը յանդի այն եղբարկացութեան թէ հնագոյն հեղինակներու քով լեզուն թէ՛ աւելի

բառաշատ եւ ոճագարդ է, եւ թէ՛ աւելի քաջահնչուն եւ վսեմ, ըստ ամենայնի համապատասխան լատին դասականներու բարբառին, որուն գովութիւնը կ'ընէր իրեն լատին լեզուի ուսուցիչը: Այս է այն ակնադրբւրն ուսկից նաեւ Բագրատունի եւ Հիւրմիւլեան եղբարք ջուր կը կրեն իրենց գրուածներու համար. անոնց գրչին տակ կայ «Իգու լեզուի մէջ»:

Համոզումս կազմելէ յետոյ չի վարանիր Գաթըրճեան զեկուցանել իւր յայտնութեան մասին ընկերներուն, որոնց թուին մէջ ամէնէն խելահասան ճանչցուած էր Գարագաշեան: Երկար վիճարանութեան դուռ կը բանայ Գաթըրճեանի անդրադարձութիւնը: Այս նոր տեսութեան դէմ առաջին ոսոխ կը ծառանայ Գարագաշեան, որուն ճաշակը, ինչպէս ցոյց կու տար 1835 թուի իր անդրանիկ տաղը, խանդարուած էր արգէն դարուն խառնածայն հայերէնի ժխորէն: Կը պատմուի, թէ վիճարանութիւններու այս առաջին շրջանին մեծ քրքիջ պատճառած է ընդդիմակաց կողման Գաթըրճեանի յայտարարութիւնը, թէ կրկին լեզուներէս առաջնոյն անձանօթ են աղօթել, երկրպագել, պատասխանել եւ նման կարգ մը բառեր, որոնք այնպէս սովորական գործածութիւն ունէին երկրորդին մէջ: Իրօք ալ ուշադիր քննութեամբ կը համոզուին թէ Հին եւ Նոր Կտակարանի գրքերու եւ նոյն ոճի միւս մատենագիրներու լեզուն շատ զծերու մէջ տարբեր է սովորականէն: Կը խոստովանի իւր պարտութիւնը Գարագաշեան, որ այնուհետեւ դասական հայերէնի ամենաշեղծ ջատագովը կ'ըլլայ: Գարագաշեանով շահուած էին նաեւ միւս ընկերները:

Միասնական ոյժով կը սկսին սցծմ երկտասարդ բազուկները պղղել «Ոսկերարեան հայերէնի» բովը: Կարեւոր էր մանրադէտ քննութեամբ ճշգրել ոսկերարեան մատենագրութեան սահմանները, թղով եւ քով չափել, լարարածին ընել հողը, կշռել ճշգրէքերականական օրէնքները, համաձայնութեան կանոններն եւ բառամթերքին բովանդակութիւնը: Իւրաքանչիւր բառ եւ մասնիկ ինկաւ կշիռքի ներքեւ, քննուեցաւ ըստ ձեւին եւ ըստ իմաստին: Յանուանէ մատնացոյց ըրին ոսկերարեան մատենագրութեան մասունքը. եւ անջրպետեցին Ոսկի դարն Արծաթի դարէն: Չգեղեւեցան կանխակալ կար-

ծիքի առջեւ . մերժեցին իրրեւ խոտան ոսկե- դարեան հայերէնի սահմանէն ամէն նշխար , որ չէր կրեր նոյն լեզուի նկարագիրը , ա- ուանց խնայելու անգամ Եղիշէի եւ Մովսէս Խորենացու :

Մխիթարեան Վարժարանը վերածուած էր հայկական ձեմարանի . ուր երկտասարդ ձեմականները կը ձեմէին անդադար բանա- վիճելով դասական մատենագրութեան բա- ուերու , մասնիկներու շուրջը , կը ծափահա- րէին ընտիրը , կ'անգոսնէին խոտանը . կը հիանային դասականին առաւելութիւններուն վրայ , կը զտէին ընտրելագոյնը ընտիրէն : Խաղ , գուարճութիւն , դատարկախօս ժամա- վաճառութիւն տեղի տուած էր լուրջ աշխա- տանքներու , բանասիրական պարասպունք- ներու . որովհետեւ կը կոփուէր , կը կոա- նուէր բանասիրութեան սալոցի վրայ դասա- կան , ոսկեդարեան հայերէնի գիւտը , որով հպարտ էին :

Գեր . Արսէն Այտընեան , որ տակաւին ճիղմ հասակի մէջ հանդիսատես էր այս վէ- ճերուն , կը պատմէր թէ նոյն տարիներուն Վիեննա կը հասնէր Գեր . Աղարեանի ազգա- կաններէն մին Ա . Ա . , պատանեկական տա- րիքի մէջ , եւ կը հիւրասիրուէր Մխիթարեան վանքը : Որպէս զի ձանձրոյթի չմատուէր պատանեակը , կ'արտօնէր Աղարեան , որ խառնուի հանգստեան ժամերուն Վարժա- րանի աշակերտաց հետ , անոնց քով ժամանց վայելելու : Քանի մ'օր ետքը կը դիմէ պա- տանեակը Գեր . Աղարեանին , որ ազատէ զինքը այս շրջանակէն , որովհետեւ այն աւելի ձանձրանալի է իրեն . « որո՞ր ժամերուն բա- ուերու շուրջը կը վիճարանին աշակերտները . իրարու գլուխը կ'ուտեն բառի մը կամ մաս- նիկի մը համար , որոնց իմաստն անգամ անի- մանալի է ինձի » : Եւ իրօք ի՞նչ արտօնէր այն բանասիրական վէճերէն պատանին , որ թերեւ մայրենի լեզուին առաջին սիղորա- ներն իսկ չէր սկսած թոթովել :

1837—1839 տարիները սահեցան այսպէս : Ապշած , հիացած էր Հ . Յ . Պողաճեան այս տարօրինակ ոգեւորութեան վրայ , որ կ'իշխէր Վարժարանին մէջ : Մայրենի լե- ղուի ուսումը մոգած էր երկտասարդնե- րու ուշն եւ ուրուշը . դասական հայերէնի հմայքը արբեցուցած էր անոնց միտքը : Ան- դուլ անդադար կը դեղերէին նախնեաց մա- տենագրութեան մէջ . կը համեմատէին դա-

նոնք յոյն սկզբնագիրներու հետ դուրս կոր- դելու բառերու թարգման իմաստները , բնա- կան առումները . ըմբռնելու թարգմանական արուեստը եւ թափանցելու խորհուրդներուն խորքը : Կը յաճախէին յամել իւրաքանչիւր դրուածքի քով , իւրացնելու համար խորհե- լակերպը , ասացուածները , բառերն ու զօ- դիչները : Կ'ըսուի թէ Գաթրճեան 15 ան- դամ կարգացած որոճած է միայն Եղիշէի ոսկեմատեանը : Գիտակցութիւնը , թէ դա- րակազմիկ գիւտի մ'առջեւ կը գտնուին , որ իրենց ձեռքով պիտի քարոզուէր հրապարա- կին , հրդեհած էր տունին ու մացառը . հե- ուապատկերը , թէ դասականներու պատմու- ճանով պիտի երեւան աշխարհի , բաշխած էր իրենց ջանասիրութիւն եւ յարատեւութիւն : Մուսատոյի , Պետրարքայի , Բոկկաչիոյ ոգին արծարծած էր հայ երկտասարդ հումանիտա- ներու մէջ :

Եւ Պողաճեան հոգևով ուրախ կ'իջնար Վիեննա գեկուցանելու Գեր . Ա . Աղարեանի երկտասարդ հայկաբաններու նորագիւտ հայերէնի եւ պարճենկոտ յաւակնութիւննե- րու մասին :

Ի սկզբան երկտասարդական մեծարա- նութիւն կը հնչեն գեկուցման խօսքերը Գեր . Ա . Աղարեանի ականջին . կը պատաս- խանէ հենգնորէն . « Ինչ որ Մեծն Ազգերեան , Բագրատունի եւ Հիւրմիւզեանք չեն նկա- տած , պատանեակներո՞ւք վիճակեցաւ վեր հանել » : Բայց կը գովէ երկտասարդներու բուն նուիրումը հայրենի ուսմանց . կը յանձ- նարարէ Պողաճեանի , որ հսկէ անոնց վրայ անխոռով յառաջ մղելու աշխատանքները . եւ թէ կը բաղձայ ինքը տեսնել երկտասարդնե- րու գրչէն փորձ մը այս նոր հայերէնով :

Այս արդէն քաջալերիչ էր : Բովանդակ Վարժարանը մէկ շունչ կտրած կը կազմէ կը յորինէ « ոսկեդարեան » հայերէնով իր անդրանիկ ճառը : Այն պիտի որոշէր նոր գիւտին ճակատագիրը : Ինչպէս կը հաւաստէր Այտընեան , այս առաջին փոր- ձին մէջ կուտակած , խճողած էին նոր դա- սականներն ընտիր ասացուածքներ , բարձր բառեր , բայերու յաճախութիւն . . . ամէնն ալ քաղուած հանուած դասական հեղինակներէ եւ խնամով աւրճութեաբարուած :

Կ'արտասանուի ճառը յստակ եւ շեշտա- ւոր , զգալ տալու համար արդար Գատաւո- րին դասական լեզուի առաւելութիւնները :

Եւ Աղարեան կ'ունենդրէ ուշադալ : Ի զուր- կը սպասէ լսել հոն իր ականջին ընտելական բառերն ու դարձուածքները . վեհ , դիտա- պետ , աստաօր , սերկեան , գերապան . . . տարօրինակ կը հնչեն մանաւանդ վերագիր- ները . Մեծարգոյ եւ Մեծապատիւ Տէր եւ Հայր . . . փոխանակ Գերապատիւ եւ Գերա- պայծառ . . . Ինչպէս սովոր էին յորժորջել զինքը :

Թէպէտ պակաս էր հնչականութիւնը , աղքատ ճոխութիւնը , պարզ շարադասու- թիւնը , բայց կը նկատէ Աղարեան թէ հա- րուտ է կառուցուածքը շնորհքով եւ վայել- չութեամբ . եւ վերագրելով թերութիւններն երկտասարդ հասակին , կը խրախուսէ թիա- վարել գիտութեան խորքը , նոր նուաճում- ներով կատարելագործելու լեզուն , զոր « ոս- կեդարեան » կը սիրէին անուանել : Ունէր ա- նիկա սպազայ :

Ուրախութեամբ կը վերադառնան երկ- տասարդները Վարժարան : Տարած էին ա- ուաջին յաղթութիւնը : Իսկ Աղարեան կը սկսի այնուհետեւ ստէպ ստէպ երեւալ երկտա- սարդներու շրջանին մէջ , անձամբ ուղղու- թիւն եւ դիւրութիւն տալու անոնց աշխա- տանքներուն : Կը պատմուի , թէ վաղ առա- ւօտ կը բարձրանար ննջարան , յորդոր կար- դալու երկտասարդ ոյժերուն վաղայարոյց ըլլալ եւ նուիրուել հայկաբանական ուսմանց :

1840ին առած էր արդէն դասական հայե- րէնի վարդապետութիւնը ձեւ եւ կերպա- րանք . եւ երկտասարդ հումանիտաները մար- դուած եւ մարձուած ոսկեդարեան հայերէնի հմտութեամբ կ'ելլէին ասպարէզ , մասնակից ըլլալու մրցութեան հանդէսին :

ԴԱՍԱԿԱՆ ՀԱՅԵՐԷՆԻ ՎԱՐՒԱՊԵՏՈՒԹԻՒՆԸ

Ունէին անշուշտ տրամաբանական ելա- կէտ մը , երբ ասպարէզ կ'իջնային երկտա- սարդ հումանիտաները , ցոյց տալու իրենց մրցանաց հրահանգները :

Այն ասպարէզը , զոր պիտի ընթանային իրենք , վաղուց արդէն կտրած անցած էին լատին եւ յոյն դասականներու հետամուտ- ները : Անոնց փորձառութիւնը կանոն պիտի ըլլար իրենց եւ անոնց սկզբունքները՝ առաջ- նորդ :

1. Գրարար հայերէնը որովհետեւ այժմ մեռեալ լեզու մըն է , իւր գոյութիւնն ունի նախնեաց մատենագրութեան մէջ :

2. Բայց նախնեաց մատենագրութիւնը այլ եւ այլ շրջաններ կ'ենթադրէ իր մէջ . հայերէն լեզուն այդ շրջաններուն ընթացած է ելեւէջներով մինչեւ որ յանգած է ուսկո- րէնի . եւ իրրեւ գրական լեզու միւսանգամ կենդանութիւն գղեցած աշխարհարարի մէջ :

3. Բազմադարեայ կեանքին մէջ ունեցած է լեզուն իւր պայծառութիւնը , աղօտացումն եւ խաւարումը . ուրիշ խօսքով Ոսկույ , Ար- ծաթի , Պղնձի , Երկաթի եւ Խեցույ դարերը :

4. Եթէ ունեցած է հայերէն մատենա- գրական լեզուն իւր ոսկեդարը , պէտք է երեւան բերել , ճշգեյ եւ բնորոշել անոր ա . ժամանակամիջոցը , բ . Մատենագրու- թիւնը , գ . Առանձնայատկութիւնները :

5. Առանց տարակուսի մատենագրական այն շրջանը , որ գրի գիւտով սկիզբ առաւ Ե . դարու առաջին կէսին , ամէնէն աւելի ճոխն է թէ՛ Մատենագրական արտադրու- թեամբը , թէ՛ Լեզուի բնիկ նկարագրին եւ թէ՛ Քերականական-համաձայնական կանո- նաւորութեամբն եւ պերճութեամբը : Ուստի այս շրջանն ունի ամէն առաւելութիւն կո- չուելու Ոսկի դար հայ Մատենագրութեան եւ լեզուն՝ Դասական հայերէն :

- 6. Ոսկի դարու մատենագրական լեզուն ունի միասնականութիւն՝ ա . Քերականութեամբ . բ . Համաձայնութեամբ . գ . Բառարանով . դ . Ներքին սեպհականութիւններով :

Այս միասնականութիւնը կը ստիպէ ամփո- վել ոսկեդարեան մատենագրութեան տեւո- դութիւնը որոշ ժամանակամիջոցի մէջ եւ գոյութիւնը որոշ գրուածներու մէջ : Պատ- մական տուեալներու վրայ հիմնուած այս դրուածներու յորինման ժամանակամիջոցը կարելի է ամփոփել 407—460 տարիներու մէջ :

7. Իսկ յաջորդ շրջանները իրենց լեզուա- կան նկարագիրներու համաձայն կը կրեն Ար- ծաթի , Պղնձի եւ այլն յորժորջումները . երբ լեզուի առնական կորույր կը նուաղի , դէպի ծերութիւն կը միտի , կը կքի ալեւորութեամբ եւ ի հոգ կը խոնարհի :

8. Եթէ նոր դարու մէջ , ուր ուսկորէ- նին է ասպարէզը , կեանքը ներշնչել ցանկալի է մեռեալին եւ անոր բարբառ տալ գոնէ գրականութեան մէջ , պատշաճ է ա՛յն շրջանի լեզուին նախապատուութիւն տալ , ուր ամէ-

նէն աւելի առողջ է լեզուն եւ առնական կո-
րովի մէջ, պայծառացած հարազատ նկարա-
զրով եւ ճոխ մատենագրութեամբ, այս ինքն
Ե. զարու դասական կամ ոսկեղէն լեզուին:

9. Եւ որովհետեւ իբրեւ մատենագրա-
կան լեզու ամենայնիւ կատարեալ է Դասա-
կանը, պէտք է ուրեմն որ վերադառնանք ա-
նոր, փարինք անոր շուրջը եւ կենդանացնենք
զայն զբաւորի մէջ նոյնութեամբ, թէ՛ բա-
ռամթերքով եւ թէ՛ քերականութեամբ ան-
փոփոխ:

10. Ուստի ինչ որ օտար է Դասականին
եւ յատուկ Արծաթի, Պղնձի եւ Երկաթի դա-
րերուն՝ հարկ է մերժել իբրեւ խորթ:

Այսպէս օտար են Դասականին, ուստի
եւ խորթ.

ա. բ ա ո ե բ. աղցֆ, բառ, տառ, բայ,
կենցաղ, կիրք, կռակ, հրաշք, -ափառ,
փարթամ, վեհ, -ազոյն, հեշտալի, հեշտու-
քիւն եւն, գոյակ, էակ, տեսակ, որակ, քա-
նակ, սեռ եւն:

բ. բ ա յ ե բ. աղօթեմ, հետեւիմ, երկր-
պագեմ, պատասխանեմ, վրդովեմ, փառա-
տրեմ, պատասխանատրեմ, փարթամացու-
ցանեմ, փառաբանեմ, տրոհեմ, շողովեմ
եւն:

գ. ա ծ ա ն ց ն ե բ. ան-ելի, զոր օր. ան-
տանելի, անբաժանելի, անփոփոխելի եւն¹:

-բար. գ. օր. անողորմաբար, ագա-
հաբար, պատրաստաբար եւն անա-
կանին կից:

-պէս. գ. օր. վայելչապէս, իսկապէս,
տիրապէս եւն:

-այիմ. գ. օր. աստուածայիմ, մսուր-
կայիմ, հրեշտակայիմ եւն:

-ական. գ. օր. եղական, իսկական,
հոգեկան, տիրական եւն:

դ. բ ա յ ա կ ե բ ա մ ա ս ն ի կ ն ե բ (յու-
նաբանութիւն), գ. օր. անդրադարձիլ,
ապաստութիւն, արտաբերիմ, բաղկանամ,

¹ Այս ամանցներով կազմուած ամականները,
որոնք այնպէս սիրելի են ոչ-դասական մատենագիր-
ներուն, առաջին անգամ դասական շրջանի խոնարհ-
հոգ կէսի մատենագրութեան (այսպէս եւազրի, Կի-
րեղ Աղեքսանդրացւոյ Երբայեցոց թղթոյն Մեկնու-
թեան) մէջ կը սկսի յաճախակի գործածութիւն
գտնել. ընտիր մատենագիրներուն՝ ինչպէս են Եգնիկ,
Ոսկերեքան եւն, կա՛մ բալորովիմ անմանօք եւն եւ
կա՛մ խորշելի երեւցած. կը յիշեմ Ոսկ. Ես. 188, 211,
458 անբնութեան (փոխ. անբնական, համա. էջ
199). 88 անհաւատալի եւն: Այսպիսի տեղիք ընտիր
մատենագիրներու քով կը կարօտին ձեռագրական
վերստուգութեան:

բակասութիւն, գերադրական, գերազանցեմ,
դերանուն, եմքադրեմ, հակաճառեմ, մակա-
դրեմ, յարանուն, յարատեւեմ, ներդրեմ,
ներկայ, ներկուռ, շաղկապել, շարադրեմ,
շրջաբերիմ, պարունակեմ, ստորոգեմ, ստո-
րադաս, վերաբերիմ, վերձանեմ, տրամա-
դրեմ, փաղասութիւն եւ այլն:

յ ու Ն ա բ ա ն շ ա ղ ա դ ա ս ու թ ի լ ը ն (համա-
ճայնութիւն). հգօր կուռի եղելոյ. մեծա-
մեծս խօսի բանս եւն:

11. Բառեր, որոնք ունին դասականին
մէջ սեպհական նշանակութիւն, իսկ յետ-դա-
սական շրջանին կրած են իմաստի փոփո-
խութիւն, հարկ է խոտել վերջիններս եւ փա-
րել նախնականին:

12. Բնիկ հայ արմատական բառեր,
որոնք կը պակսին դասականին, ինչպէս
տունկերու եւ հանքերու անուններ, կարող
են փոխ առնուիլ ոչ-դասականի բառարանէն:

13. Նոր դարու գիտութեան պահանջքը
զոհացնելու համար հնար է յօրինել բար-
դութիւններ, նմանութեամբ դասական օրի-
նակներու:

14. Ուղղագրութիւնը պատշաճեցնել ըստ
ամենայնի դասական շրջանի գրչութեան. նե-
րելով թերեւս եթե=եթէ, եի=էի, աւ=օ,
եւ նմաններուն:

15. Տառագարծութեան մէջ ճշդիւ հե-
տեւելի դասական շրջանի տառագարծութեան,
ինչպէս հին նաեւ նոր անուններու մէջ, թող-
լով արտասանութիւնն ազատ իւրաքանչիւր
ընթացողին: Այս կէտին մէջ յընթացս նոր
լեզուներու համար եղան գիջողութիւններ:

Վարդապետութիւնս յէականս նոյն էր
այն սկզբունքներուն հետ, որոնք կը հետեւէին
եւրոպացիք, սկսեալ հումանիստներէն, երբ
յոյն եւ լատին դասականներու նմանութեան
կը ձգտէին: Այն պիտի մնար անխախտ, ա-
ռանց հաշուի առնելու արդի լեզուին սովո-
րութիւններն եւ ժամանակիս ճաշակը: Մե-
ռեալ լեզուն ունէր իւր ուրոյն խորհելու
կերպը, արտայայտելու եղանակը, եւ սեպ-
հական ճաշակը, անհամապատասխան բոլո-
րովին արդի ժամանակիս եւ արդի ճաշա-
կին. եթէ փափագելի էր շունչ փչել անոր
եւ յարուցանել, պէտք էր յարուցանել այն-
պէս ինչպէս ապրած էր, նո՛յն հոգւով, նո՛յն
մարմնով եւ նո՛յն հանդերձներով:

Այսպէս առած էր Ղազար յարութիւն,
առողջ եւ զուարթ, վարչամակապատ, բայց

մերկ եւ կողոպուտ ամէն փոփոխեմէ եւ ապա-
կանութենէ:

Այս խիստ վարդապետութեան ջանացին
հետեւող ըլլալ նոր դասականները: Բնակա-
նարար վստահ էին իրենց ուղիղ ընթացքի
վրայ. բայց գիտէին քաջ թէ պիտի ունենային
բովանդակ աշխարհը թշնամի իրենց դէմ:
Կը լսէին ականջալուր այն ծափահարութիւն-
ները, զորոնք դուրսը կը հնձէր ԹԹ. դարու
զրական լեզուն:

Կը կանխենք ըսել թէ յաջորդ տողերուս
մէջ երբ պահանջէ առիթը խօսիլ երկու
Դպրոցներու ընդհարումներու մասին, պէտք
է դրական-բանասիրական տեսակէտը միայն
աչքի առաջ ունենալ: Գրաբարի ուսումը
դիւստորաբար Միթարեան երկու Դպրոց-
ներու մէջ կը զարգանար. երկուքն ալ նա-
խանձանդիր լեզուի վերանորոգութեան:
Բայց թէ ի՞նչ սկզբունքներով կարելի էր
յաջողադոյնս հասնիլ այն նպատակին, ահա
հոս էր կարծեաց անմիաբանութիւնը, վէճին
հրատապ կէտը: Եւ որովհետեւ զուտ գիտա-
կան հողի վրայ էր բանավէճը, այս պատճա-
ռաւ ալ պէտք էր գայթակղել, եթէ վիճարա-
նութեան ընթացքը հասնի բորբոքման բարձ-
րագոյն կէտի, եթէ վիճող կողմերը նոյն իսկ
ձեռնամխի խառնուին իրարու, եւ երբեմն
նաեւ անձնականութիւնն առնէ խօսք: Այս
վէճերը այժմ պատմութեան կը վերաբերին.
վկայ են անոնք թէ նախնիք ո՛րքան կը հե-
տաքրքրուէին մայրենի լեզուի հարցերով,
ինչպէս վրէժխնդիր էին լեզուի յատուկ-
ութեան, պերճութեան եւ ճոխութեան: Նման
զրչամարտութիւններ, թերեւս աւելի սաստ-
կութեամբ տեղի ունեցան նաեւ հումանիստ-
ներու դարուն, նոյն իսկ ԹԹ. դարու վեր-
ջերը գերման աշխարհի մէջ: Անոնք զրակա-
նութեան բեմին վրայ զուեշտախառն արա-
րուածներ են, որոնք կոչուած են աւելի
դէմքի վրայ ժպիտ, քան սրտի մէջ զայրոյթ
արթնցնելու:

1841 Յուլիս-Օգոստոսին լոյս տեսաւ Նոր
Դպրոցի անդրանիկ հրատարակութիւնը —
Բառուէի կսօք վասն տիեզերական պատմու-
քեան: Ինչպէս տեսանք վերագոյն՝ ոչ մէկ
խօսք, ոչ մէկ ակնարկութիւն չկար գրքիս
սկիզբը Նոր Դպրոցի սկզբունքներու վրայ,
թարգմանութեան լեզուի եւ արուեստի վրայ:

Աշխարհին ազատ թողուած էր առանց նա-
խապաշարուելու կտրել իւր դատաստանը
լեզուի ընտրութեան կամ այլանդակութեան
մասին: Կար համեմատութեան համար հրա-
պարակի վրայ նոյն գրոց ուրիշ թարգմանու-
թիւն մ'ալ Հին Դպրոցէն կատարուած հին
գրութեան սկզբունքներու համեմատ: Մինչ
միոյն մէջ Նոր Դպրոցի առաջին սերունդը
կը բարբառէր թոթովելով, երկրորդին մէջ
Հին Դպրոցը կը խօսէր քաջավարժ:

Առաջին բախումը կ'ակնկալուէր Տնեցի-
ներէն: «Քանզի եւ եղբարքն իսկ չէին հաւա-
տացեալ ի նա՞»²: Կային Միաբանութեան մէջ
երկացոյցն եւ ձեռագոյն եղբայրներ, որոնք
հին Դպրոցեան հետեւողներ ըլլալով, պիտի
չհաճէին երիտասարդներու խիզախ եւ խիստ
վարդապետութեան եւ պիտի չխոնարհէին
անոնց ոտքը եւ յանձն պիտի չառնէին մոռ-
նալով ինչ գիտէին՝ միւսանդամ սորվիլ երի-
նալով ինչ գիտէին՝ միւսանդամ սորվիլ երի-
տասարդներէն: Եւ եթէ չէին համոզուած
«երիտասարդ իմաստուններու» կենդանի
բարբառէն նոր Դպրոցեան առաւելութիւննե-
րուն մասին, ստիպուած էին գոնէ լռել,
որովհետեւ կը տեսնէին թէ Ազարեան ինքնին
հովանաւոր կանգնած է անոնց:

Որպէս զի գոնէ ի ներքուստ կատարեալ
ապահովութիւն ունենան «երիտասարդ իմաս-
տունք», Ազարեանի հաւանութեամբ կը դու-
մարեն Վանական Ժողով, կը պարզեն իրենց
Դպրոցեան վարդապետութիւնը եւ անոր ա-
ռաւելութիւնները եւ հեռուոր պայծառ ա-
պագան՝ ժողովականներու առջեւ. կը յայտա-
նուին անշուշտ թեր եւ դէմ կարծիքներ.
բայց միաճայն հաւանութեամբ կը յայտա-
բարուի ի վերջոյ, թէ «Ոսկերեքան հայե-
րէնը իւր սկզբանց մէջ կը ճանչնան միակ
հարազատ գրաբար լեզու, եւ կ'ընդունին
զայն Միաբանութեան համար միակ պաշտօ-
նական լեզու»: Կը կազմուի անմիջապէս Բա-
նասիրաց ժողով՝ Գարագաշեանի, Գաթըր-
ձեանի, Յովնանեանի եւ Տէրտէրեանի մաս-
նակցութեամբ, եւ կը յանձնուի անոր հսկո-
ղութեան Դասական հայերէնի սկզբունքներու
պաշտպանութիւնն եւ գործադրութիւնը:
Ասով ապահովուած էր գիւտին ապագան:

Երիտասարդները, որոնք համերաշխ
ապրել կ'ուզէին իրենց ինչպէս մերձաւոր,
նոյնպէս հեռաւոր եղբայրներու հետ, մտա-

² Յովհ. է, 5:

հող կը սպասէին լսել Կ. Պոլիս եւ Չմիւսնիս գտնուող վարդապետներու տրամադրութիւնը: Ոմանք պահեցին բացարձակ լռութիւն. ուրիշներ արտայայտուեցան դովութեամբ: Բացառութիւն կազմեցին Հ. Ռաֆայէլ Ուզունեանն ի Մոհրլով Դնիեստեր գետին եզերքը, ուր պարապած էր յոյն եւ լատին դասականներու թարգմանութեամբ, եւ Հ. Անտոն Դանիեանն ի Կ. Պոլիս: Առաջինը «Իբրեւ խիստ բարեկամ», ինչպէս կը բնորոշէր Հ. Պ. Յովնանեան, կը քննադատէր իւր երիտասարդ եղբարց թարգմանութեան արուեստն, առանց լեզուին մերձենալու, եւ երկրորդը կը յամառէր մնալ իւր տեղագրութեան մէջ: Սա, Հ. Ա. Դանիեանն, առիթ առնելով Հ. Գ. Այվազովսքիի յարձակողականը Բազմապետութեան մէջ, կը գրէր (թղ. 19 Նոյ. 1845) առ Գեր. Ա. Ազարեան. «Աւուրբք յառաջ վ. Հ. Պողոսն մեր ընկալաւ զանանունն եւ տառադարձ օտարաձայն թուղթ մի, զորոյ եւ օրինակն առաքեաց ի վանս՝ որպէս թուի ինձ հանդերձ մեկնութեամբն: Ահա եւ Բազմապետութեան 17, 18 Սեպտեմբերի, յորում ընդ բնարանիւ Ազգային մատենագրութիւն. նորահնար բաներու վրայ, յայտ յանդիման տեսանի քննութիւնն եւ հեղինակին նորութեանց արդի Գրագիտաց Միաբանութեանս: Մտադիր ընթերցեալ մեր գայն՝ որքան եւ միտքարէաց իմն զմեզ յառաջին տեսութեան անդ՝ ի համարիլ զայն յոգույ նախանձու յառաջ եկեալ, ըստ որում առաջին գործն Արամեան Ընկերութեան հոչակաւոր հանդիսացաւ վասն նիւթոյն եւ առարկային, սակայն վերագարձ խորհրդով նկատեալ՝ ոչ կարեմք ուրանալ զճճարտութիւն բանիցն քննութեան: «Ապաքէն Ծերագոյնքս ստէպ բողոք բարձաք ընդդէմ անլուր, խորք եւ անպիտան նորութեանցդ, եւ չեղեաք լսելի: Եւ տկարս պատրաստեալ էր ըստ մասին պատճառք եւ հիմամբ գինել ընդդէմ, այլ զբողոքունք պաշտամանց, եւ տկարութիւն գլխոյս ոչ թողացուցանէին: Նա՛ հրատարեցայ ի խորհրդոցս, զի մի յանօգուտս մրցեալ ի վախճանի գանունն շատարանդի ժառանգեցից: Քանզի լուսայ իսկ յիմանց եկելոյ ի վանաց, թէ Գրամար արդի Գրագիտաց մերոց վանական ժողովով հաստատեալ իցեն հետեւիլ նորութեանցդ այդոցիկ: Եւ երկու ոմանք համախոհք նոցա եւ համաչափք որ աստ, զնոյն

հաստատեցին, հեղինակ իսկ, եւ անմասն հրատարակելով զմեզ ուսումնական Դասուն այնորիկ: «Այլէ՛, յառաջ մատիցեն արդ Ուսումնասէրքդ պատասխանի առնել հետաքննութեանց Բագմավիպիդ,՝ եւ կանգուն պահել զհեղինակութիւնդ: Թերեւս զՎանական ժողովով հաստատութիւնն երկրորդիցէ՞ք նմա...: Ոչ եղէց կարծեմ յանդուզն, եթէ ասացից, թէ այս իցէ պտուղ նորութեան հոգույ, եւ անխորհուրդ յանձնապատասխանութեան: «Յաւ է ինձ յոյժ, Գեր. Տէր եւ Հայր, վասն այսր հրապարակական արհամարհանաց, եւ հետեւանաց նորա. անմիտքար եմ, եւ եղէց ո՛ւր եւ իցեմ: Թողցէ՛ ինձ՝ եթէ եղէ անդամ, սէրն նախանձախնդրութեան Հասարակաց համբաւոյ առնէ զիս անզգամ: Եւ մի ասացեն դեռարոյս Հեղինակքդ. «Թո՛ղ զի այլք արասցեն եւ ասացեն զինչ եւ կամիցին, մեք զմերն գիտեմք»: զի յոչ ինչ հիման վերայ հաստատիլ կարեն բանքդ այդոքիկ»: Նոյն Հայրն էր դարձեալ, որ 21 Յուլիս 1847 կը գրէր առ Հ. Յ. Պողոսեան տողերս. «Գիտելով գիտացէ՛ վ. Ձեր, զի գործն այն Պատմութիւն տիեզերական ժողովոց կարի հաճոյ գտաւ՝ մանաւանդ յաչս ողջամիտ Արանց. երանի թէ եւ յայնմ չլինէին հետք նախընթաց անօգուտ հնասիրացդ նորասիրութեան. առաւել եւս ասեն՝ եռանդեամբ ընթեռնուէաք զայն գերօգտակար մատեան. եւ այս բաւ է: Այլէ՛ անացէք ծերագոյն Եղբարցդ, եւ բարի լինիցի. եկեացեն աւուրբ, յորս քաջ իրաւունս տայցէք նոցա [— յայսմ կը սխալէր վեր. Հայրը —]. այլ ունկնդիր լինել հմտացելոց մեծ իմաստութիւն է եւ շահ»:

Հին Դպրոցի ողին էր, որ կը բարբառէր Հ. Ա. Դանիեանի գրչին տակ, Հին Դպրոցը, որ դարուն հայերէնի խառնախօս խղուրդտիւնէն կորսնցուցած ահանջի նրբագեղանութիւնը՝ դատաւոր կը կանգնէր եւ վճիռ կը կտրէր դասական հայերէնի մասին: Արդարութեամբ չէր դատակնիքը. չէին կրնար դասականները հակառակ ամէն բարի ցանկութեան ունկնդիր ըլլալ իրենց ծերագոյն Եղբոր:

Տեսանք վերագոյն թէ երբ սկսան Մխիթարեան մամուլէն ետեւէ ետեւ հրապարակ

ելլել դասական հայերէնով հատորներ, ապա շած մնաց աշխարհը նորանշան լեզուի եւ ոճի առաջ եւ չկրցաւ դիւրաւ խելահաս ըլլալ թէ յորում է գաղտնիքը: Պաղտասարեանի յայտարարութիւնը, թէ Բոսուէտի «Թարգմանութիւնը շատ ընտիր է եւ գլխովին նման մեր քաջ մատենագիրներու ոճոյն, որոնք եւ. դարուն ծաղկեցան» արթնցուցած էր Հին Դպրոցի աշակերտներէն ոմանց տեղագրութիւնը: Այս տեղագրութեան պատճառը բացատրած էր Բագրատունի իւր բառախաղին մէջ, զոր ըսած էր նկատմամբ Գաթրընեանի. «Խաթրընի պէս չիֆտէ զարնել ու ուրիշին գործքը (այս ինքն Հին Դպրոցի ստեղծագործութիւնները) վար ձգել աշխատել է՞»:

Գաթրընեան եւ Ընկերք դեռ չէին խօսած հրապարակին իրենց Դրութեան մասին. մտադրած էին նախ առնել եւ ապա ուսուցանել. եւ ընթացաւ համբաւը խօսքէն յառաջ:

Նոր դրութեան համառօտ բացատրութիւնը առաջին անգամ լոյս տեսաւ 1845ին, Գարաղաշեանի Նկարագիր ուսմանց գործին մէջ, առանց չոխնդի, անաղմուկ:

Թէ ո՛րքան յուզում, զայրոյթ եւ շփոթութիւն պատճառեց այս համառօտ, բայց կուր բացատրութիւնը, կը զգացուի հետեւեալ կրկին նամակներէն, որոնք գրուած են եւ ուղարկուած ի Կ. Պոլիս՝ 4 եւ ի վիեննա, գործին Կ. Պոլիս հասնելէն քիչ յետոյ:

Վերապատուելի Հայրք.

Ի բոտրն տրաբայլութեան որ ի Նկարագիրն ուսմանց՝ փոյսգիրեալ զեկտեցաք զամենապեղեան կոմպոսութիւնն, բայց ո՛չ շատ ինչ զուղարկեալ էր տբաբայլն. վասն որոյ պատշաճ վաճկանիմք յայտ առնել վերապատուութեան ձերոյ, եւ առ օգուտս միաբանութեանդ յոյժ հարկաւոր, զի թէ կովսի կոմպոսութիւնն պէճպէտուացի ամենայն բեր-

դոսք եւ զեպրայք պուրդիգեալք ի ձերոց տորգեայց՝ ի հրիդիկուղ դարձցին, եւ ոչ ոք զեկտայցէ գտրաբայլութիւն ձեր եւ դուք զաննովի պատահեալք:

Ողջ լերուք.
1845 հոկտ. 15
Ի Պոլիս.

Վերապատուութեան Ձերոյ
Հ... Ամիկոս՝.

Առ վերապատուելի Հայր Գործակալ Մխիթարեան Միաբանութեանն Վիեննայու ի Պէյոյլու:

Վերապատուելի Հայրք.

«Յաւուրս յայսոսիկ Գիրք իմն եհաս ի կոստանդնուպոլիս ի ձեռն բաղմաց յուսումնասիրաց, եւ մակագիր մատենական է՝ Նկարագիր ուսմանց. ամենեքեան փափագին գիտել զուսմանցն նկարագիրն՝ զի վառեալ բորբոքեցի ի նոսա սէր յաշխարհօգուտ գիտութիւնս. եւ այսու խորհրդով ոմանք յուսումնասիրաց անտի ցանկան ունիլ զհայերէն գրաբառ թարգմանութիւն նոյն դրոցն. զի որք ընթեռնունն՝ իմացին թէ զի՞նչ գրեալ է ի գիրսն, եւ օգտեցին նովաւ: քանզի (ի բաց թողեալ գծաղբն), ճշմարտիւ ասեմք՝ եթէ պատուականագոյն է այս գիրք քան զամենայն գիրս հրատարակեալս ի ձերոց մամուլոց, միայն արգելս ունի օգտին զաղաւաղ եւ զծաղու արժանի լեզուն. եւ մեր գիտացեալ՝

5 Նամակագիրն միտքն է. «Ձեր Նկարագիր ուսմանց աշխատութեան մէջ կարգացինք ամենապեղեցիկ շարադրածը, բայց շատ գովելի չէր աշխատութիւնը. անոր համար պատշաճ կը համարինք ծանուցանել ձեզի եւ ձեր Միաբանութեան շատ հարկաւոր՝ որ եթէ այս կերպով շարադրութիւնը շարունակուի՝ ձեր մամուլներէն հրատարակուած ամէն գիրք եւ մատեն ծիծաղելի կը դառնան, եւ ոչ ոք կը կարգայ ձեր աշխատութիւնը, եւ դուք քննարկ կը հանդիպիք: Ողջ լերուք: (Ստորագրութիւն) Բարեկամ»:

Նկարագիր ուսմանց գործին մէջ կիրարկուած տառադարձութիւնը կ'ակնարկուի հոս, զոր ծիծաղական եւ վնասակար կը գտնէ բարեանունն Ամիկոս: Այս առթիւ կը գրէ Գեր. Ա. Այսրենեան. «Ձափաղանցութիւնք ներեալ են ծաղրապատկերի (caricature), որ յորդ ունի միայն՝ երբ արուեստին տեղեակ ճարտար զբէն գործ է: Այստեղ՝ փոքր ի շատ բանասէր երգը կը տեսնէ յայտնապէս՝ թէ ազդարարող Ամիկոսն այնպիսի տարեր մէջ մտեր է որ իւրը չէ, եւ ուր հազիւ կարող է շնչել: Սակաւատող գրուածոյն մէջ իւր ողորմելի հպկարանութեան աստիճանը ցոյց տալիս կատարեալ ասեւի տառադարձութեան սխալներով բաւականէն աւելի անգիտութիւն կը ցուցնէ արուեստին, զոր դատելու առած է: Իսկ փոյսգիրեալ եղջերուաքաղը կ'երեւայ առ ի զուարճութիւն միայն ստեղծուած» (Հանդ. Ամս. 1888, էջ 98):

3 Տես վերը, էջ 22:
4 Հ. Պողոս Յովնանեան առ Հ. Ղեւոնդ, 17 Հոկտ. 1845, Կ. Պ. կը գրէ.
«Ներէկ մինչ ի սենեկի գրոց էի երբ առ իս այր մի գծուած զգեստուք թուղթ ինչ կնքեալ անձանթ կնքով... Հարցի զայն թէ զու ո՛ր եւ. եւ նա ասաց. «Գալթեան խոյրընէր եմ»: ... Հարցի զայն՝ յետ ընթեռնոյս զթուղթն՝ եթէ ո՛ր եւ որպիսի՞ ոք էր որ եւս քեզ զթուղթս գայս. եւ նա ասաց. «Սոմխարուցի սարաֆ Պետրոսն էր»: Ոչ ճանաչեմ զայսպիսի այր եւ ոչ կարծեմ եթէ երեւելի ոք իցէ որ զայսպիսի մանկան բանս գրեալ է: ... Որպէս եւ իցէ երեւի թէ սա եւ որք նմին նման են՝ այսպիսի կատականօք արհամարհեն զմեր գիրս»:

զի առ այդ բառական անձինք գտանին ի վանադ Ձեր, որոց եւ յանձն առեալ է ի հաստատութեան անդ Արամեան Ընկերութեանն մատեանս ի լոյս ընծայել, որովք ազգն օգտիցի, վասն որոյ ձեզ յաւէտ յանկաւոր վարկուցեալ զայս աշխատութիւն՝ որ փախաքանաց ընկերութեանն է համեմատ, աղաչեմք զՁեզ զհայերէն թարգմանութիւն նոյն օգտակար գրոցն հրատարակել, զի շահեսցին՝ որք ընթեռնուցունն. Ողջ լերուք.

1845 հոկ' 18.

Ի Պօլիս.

Ն. Ծ. Ոմն յուսումնասիրաց :

Առ Վերապատուելի Հարս Մխիթարեան Միաբանութեանն Վեննայու :

Թէ ի՞նչ ուղղութենէ կու գային այդ թղթերը եւ կամ թէ ո՞վ էր բարեանուն Ամիկոսը, զժուար չէր ի Վիեննա գուշակել, եթէ նոյն իսկ չմասնէր երկու թղթերու ալ միակերպ գրչութիւնը :

Թղթերուս գրութեանն ամիս մը յառաջ՝ Բագմավէպ իւր Սեպտեմբեր 1 թուով կը կանխէր հրատարակել Հ. Գաբրիէլ Վ. Այվազովսկիի գրչէն յօդուած մը «Նորահար բաներու վրայ»⁶. ուր քննութեան կ'առնուէին «Նկարագիր ուսմանց» գործին մէջ կիրարկուած ազգ (փոխ. սեռ), դպրութիւն, գրականութիւն, գրաւորականութիւն (փոխ. քննական) բաները, որոնք իբրեւ դասական շրջանի բաներ նախապատուութիւն գտած էին նոյն Նկարագիր ուսմանց մատենին մէջ :

Քիչ յետոյ լոյս տեսան՝

- 1. Հ. Ե. Հ[իւրմիւզեան], Հին եւ նոր անունաց տառագրութեանը վրայ տեղեկութիւն⁷ :
- 2. Հ. Արս. Բ[ագրատունի], Հայերէն գրաբան լեզուի յատկութեան վրայ⁸ :

Մինչ առաջին գրութիւնը, Նոր Դպրոցի տառագրութեան վարդապետութիւնը նկատի կ'առնէր, երկրորդն՝ թէեւ առանց անունն յիշելու — «ան կարծիքները հանդիմանումն անունն ալ չենք տար հոս տեղս. կը խնայենք իրենց պատիւը» — բայց յայտնապէս կը

⁶ Բագմավէպ, 1845, Թ. 17, էջ 361—367 :
⁷ Անդ, 1846, էջ 51—54 :
⁸ Անդ, Յունիս 1, էջ 196—204 :

յարձակէր լեզուի նոր վարդապետութեան դէմ, որ քարոզուած էր եւ գործադրուած Նկարագիր ուսմանց գրքին եւ Իտալերէն-գաղղիերէն-հայերէն-տաճկերէն Բարբառարանին մէջ : Տարասլայման կը գտնէր Բագրատունի Նոր Դպրոցի խորհուած ամէն ոչ-դասական բաներէ եւ յարուած դասական մատենագրութեան այնպիսի բաներու, որոնք կամ ելած էին գործածութենէ կամ ստացած ուրիշ նշանակութիւն : Այս վարդապետութեան արդիւնքը պիտի ըլլար, կ'ըսէ Բագրատունի, բնականաբար բառասով. որուն հետեւութեամբ կը ծագի հարկը դիմելու «նորահար» բաներու, ինչպէս են ցնորք փոխ. երեսակայութիւն, յանդիմանակաց փոխ. առարկայ եւն եւ կամ մուրացածոյ յոյն լեզուէ գոհացնելու պահանջը. այսպէս՝ կռիւիկեան, ստիքս եւն : Կը սրտնեղի Բագրատունի մանաւանդ վարդապետութեան այն կէտին դէմ, թէ արտաքուց դասական մատենագրութեան՝ Ե. դարու Ա. կէսէն յետոյ չկայ յատակ, ընտիր, հետեւելի գրականութիւն : Այս հակամարտութեան ժամանակ կը ներկայացնէ Բագրատունի Հին Դպրոցի վարդապետութիւնը, զոր կարելի է հետեւեալ կէտերու մէջ ամփոփել .

- 1. «Որովհետեւ գրաբառը հին գրքերէ կը սորվուի», հարկ է յտակ լեզուի նմանութեան օրինակ առնել «մեր հին հեղինակները» :
- 2. Պէտք է դանազանել այս հին հեղինակները ըստ յատկութեան ոճոյ երեք դաս :
- 3. Այս դասերը սակայն եթէ «ժամանակի վրայ բաժնենք, ճամբան չեւեր, ու խնդիրը չենք կրնար լուծանել», այս ինքն հնարաւոր չէ ըստ դարուց դանազանել յատակ եւ ոչ յտակ մատենագիրները :
- 4. «Հայերէն գրականութիւնն իս թարգմանչաց ատենէն ինչուք ժ. Բ. կամ ժ. Գ. դարը աղէկ քննելու որ ըլլանք, երեք տեսակ այլ եւ այլ մատենագրութիւն կը գտնենք» : Այսինքն

Ա. Դաս. ա. հեղինակներ, որոնք «բուն յատուկ հասարակաց ընտել հայու ոճով գրեր են». այսպէս են. Աստուածաշունչ, Ժամագիրք, Պատարագամտոյց, Մաշտոց, Ծարական : «Ասոնք կ'ըլլան մեզի օրինակ բուն ազգային լեզու եւ ոճը ճանչնալու եւ ընտրելու» :

բ. «Մեկալ հեղինակներէն անոնք պիտի

յատուկ ազգային ոճ սեպենք, որոնք որ ասոնց նման են կամ կը մօտենան, ո'ր ատենի մարդ ըլլայ նէ ըլլայ» : Այսպէս՝ Ագաթանգեղոս, Բիւզանդ, Կորիւն, Եղիշի, Եղիշի, Մանգակունի, Փարպեցի, «Սորենացին Պատմութեան մէջ շատ տեղ», Ոսկերբեան, Բարսեղ Կեսարացի Վեցօրէից մէջ, Սերբիանոս, Կիւրեղ Երուսաղէմացոյ Կոչումն Ընծայութեան, Ծիրակացի, Արշարունի, Սոսրով, Լաստիվերոցին, Սարգիս, Իգնատիոս, Ծնորհալին, Մխիթար Գոչ : «Ասոնց անխիղճ կրնանք հետեւիլ՝ թէ բաներուն, թէ ոճերուն» :

Բ. Դաս. Մատենագիրներ, որոնք «գաւառական կամ ինքնահար ոճով մը գրեր են» : Այսպէս՝ Սորենացին Պատմութեան Ա. գրքին մէջ, Ճառերուն մէջ, Պիտոյից գրքին մէջ՝ «Թէ որ անորն է նէ». Օձնեցին, Յովհ. Կաթողիկոս, Արծրունի, Նարեկացի, Մաղխտրոս եւ այլն : «Ընտրանօք շատ բան, մանաւանդ բառ, կրնայ առնուիլ ասոնցմէ» :

Գ. Դաս. որ «օտար ոճ խառնէր է» .

ա. ասորերէն բաներ եւ ասացուածներ. Եւսեբիոսի Եկեղ. Պատմութիւն. Յակոբ Զոօն, Եփրեմ :

բ. յունարան թարգմանութիւններ .

- 1. Դաւիթ Մնջաղթի թարգմանութիւնք
- 2. Դաւիթ Սահմանք. Փիլոն, Պղատոն :
- 3. Եւսեբիոսի Քրոնիկոն (!), Աղեքսանդրի Պատմութիւն, Նիւսացի, Նազիանզացի, Թերեսուհան Պիտոյից գիրքը : — «Ասանկներէն աղուոր հայերէն բաներ կամ մէկ մասնաւոր աղէկ գրուցուածք մ'որ գտուի նէ՝ Ա. եւ Բ. դասին նման, անոնք միայն կրնայ առնուիլ, եւ ոչ թէ բոլոր բոլորովին ոճին ու ամէն դարձուածքին հետեւիլ» եւն (էջ 202) :

5. Այս Ա.—Գ. դասերէն յատկապէս զգուշալի կը գտնէ յունարան Դպրոցի հետեւիլը, մասնաւորապէս անոր նորահար բաներուն. «անկարելի ալ է՝ որ ազգ մը իր բուն յատուկ ազգային մտքով ըսուած բառը մոռնայ կամ ձգէ, ու օտար իդէայով շինուածը առնէ անցնի» (էջ 203) :

Լեզուի յատկութեան հանելու համար այն լայն ճանապարհը ցուցնելէ ետքը կը գրէ Հ. Ա. Բագրատունի ինքնագոհացումով .

«Ահա ատ է մեր ընտրութիւնը եւ մեր բաժանմունքը : Հիմայ թող այլը տեսնեն թէ ո՞ր կերպ ընտրութիւնը եւ բաժանմունքը շինուան է՝ ուղիղ գաղտնաբով, եւ ազգին

մտքին յարմար, եւ նախնեաց հետեւելուն օրէնքը եւ ուղիղ ճամբան ցուցնող : Եւ հակառակ կարծիք կամ մոլորութիւն ունեցողներն ալ [որոնց «անունը չենք տար հոս տեղս. կը խնայենք իրենց պատիւը»], դէթ ի շնորհս լեզուին եւ իրենց պատուոյն, ետ կենան գոնէ ուրիշը գլխէ հանելէն, մանաւանդ թէ ըսելու է՝ գլխէ հանելու ջանքն : Զի չենք կարծեր որ ասանկ յայտնի բանի մէջ մէկը գլխէ ելլէ» (էջ 203) : Եւ այս ամէն նախահոգութիւնը միմիայն այն սուրբ նախանձանդութեամբ որ չըլլայ թէ «այն մոլորութիւնն ունեցողները» իրենց նոր վարդապետութեամբ կամ նոր աղանդովը պատճառ ըլլան հայերէն գրաբար լեզուի «յստակութեան» խանգարման. վասն զի «հնուց ի վեր [այս ինքն՝ 1841էն ի վեր] երբեմն երբեմն յոմանց խօսքով եւ գրով՝ կամ թէ ըսենք գործքով՝ քիչ մը նոր եւ օտար վարդապետութիւն եւ օրինակ ալ դուրս ելած կը գրտնուի անձնական կարծիքով կամ կողմնասիրուելի անձնական կարծիքով կամ կողմնասիրութեան հոգով, որ չբիտոցողներուն մոլորութեան պատճառ կրնան ըլլալ, եւ հայերէն լեզուին նորէն մէկ ուրիշ տեսակ մը խանգարման» (էջ 196) :

Եւ այս ծայրագոյն բանասիրական⁹ տողերուն տակ կը ստորագրէր «Հ. Ար. Բ.», Սուաւէի Արուստ բանակաւի մեծանուն թարգմանիչը :

Ունէին անշուշտ Դասականք շատ բան¹⁰, աւելի հաստատ ցուցմունքներով, պատասխանելու համար «Բագմավէպ»ի յիշեալ յօդուածներուն, բայց «երկտասարդ իմաստունները» խոհեմագոյն համարած են յարգել լուրջութիւնը. Ստեփան Ոսկանեան, 1846 Յունիս 8 թուակիր նամակով կը գրէ Պարիսէն առ Հ. Մ. Գարագաշեան. «Բագում զգաստութեամբ եւ ճշմարիտ բանիւք գրէ ազգասէր Սրբութիւն ձեր, եթէ չէ պարտ յայտ բանակուի լինել ընդ Բագմավէպ լրատ»

⁹ Այս առթիւ կը գրէր Հ. Յ. Գաթողիկոս իր անսխալ «Հայերէն բանասիրութեան համար արմատական խնդիր մը» փոքր գրուածքին մէջ. «Աս (այս ինքն զգաստական հայերէնի անդրադարձութիւնը) մէկ մեծ գեւառ մըն էր, որուն որ արտաքինները ինչպէս յայտնի չէին մտադիր եղած՝ նոյնպէս ետքն ալ մինչեւ ուշ չէին մտադիր եղած՝ նոյնպէս ետքն ալ մինչեւ ցայսօր (1846) եւ ոչ աղէկ մը իմացած են, ու դեռ իրենց պարզուիլը Եւսեբիոսի Քրոնիկոնը ու Փիլոնը մի եւ նոյն գծի վրայ դրած է. անանկ որ աս բանասէրներուն Ոսկի դարը՝ քիթիքոսներուն ոսկայն պէս անբաժին բան մըն է» :

¹⁰ Ունիմ աչքիս առջև ընդարձակ ճառ մը տառագրութեան եւ յարակից խնդիրներու մասին, գրուած 1846/47 տարւոյն :

գրոյն: Այո՛, համոզեալ եմ, զի արանց քաջաց դործ է մեծանձնութեամբ զվատութեան բազկաց նետս յոչինչ գրել, մանաւանդ եթէ առաթուր կոխել, բայց աղաչեմ դամենեսեան զձեզ, ի գիրս, զոր դրոշմէք երկարագոյնս եւ պարարտագոյնս գրել մի դանդաղեալիք, զի բազումք են յաղբի մերում, եւ զոմանս իսկ յակննէ ճանաչեմ, որք այնպէս կարծեն կուրութեամբ իրր եթէ նորաձեւս ինչ նորոգիցէք ի վերայ հայ լեզույ... եւն»:

Նոյն այս պատուական երիտասարդը, որ կարճ ժամանակ մը միայն դտնուած է Գարազեանի, Գաթրճեանի եւ ընկերաց չըջանին մէջ, առաջինն եղած է, որ ողբերգուած է դասական հայերէնով եւ հրատարակած ինք զինքը ջերմ ջատագով անոր. իր տողերն են հետեւեալները, զոր գրած է Պարխէն 17 Մարտ 1846 առ Հ. Մ. Գարազեան.

«Մեծարգոյ եւ զիտական Հայր իմ Հոգեւոր.

Յիննեւտաներորդի Փետր. ամսոյ ընկալայ զգիր մեծ. Սրբութեան ձերոյ եւ ուրախ եղէ. ոչ սակաւ շնորհ ունիմ զի զգիրս զոր խնդրեցի ի ձէնձ, յանձնեալ էք պարոն Գրիգորի Աբելեան, վասն զի նա հասուցէ ի ձեռս իմ անշուշտ. այլ ցաւ է ինձ զի ծայր ճանապարհին եւ անհնարին մաքս ոչ տան թոյլ զայլ եւս գիրս խնդրել ի ձէնձ, ոչ վասն իմ այլ վասն տոհմակից եւ հասակակից բարեկամաց իմոց, որոց առաջի հանապազ դուրսութեանց ձերոց, որպէս եւ Բնական պատմութիւնն այն, զոր խնդրեցի, վասն մերազգեայ երիտասարդի ուրուք էր եւ ոչ վասն իմ, որ բժշկական արուեստին պատկառ կայ աստ: Այլ զի տակաւին զերկրաչափութեան գիրս չեւ էք դրոշմեալ, աղաչեմ յոյժ քաջ քննել եւ երկարագոյնս գրել. եւ եթէ հնար իցէ զօտարագրի բառս¹¹ չածել ի գործ, զի վասն այսր միայն բիծ եղեալ ի վերայ ձեր հէգք ոքք եւ խամք ստգտանեն զձեզ. յոյժ ուրախ եմ, զի ազգասիրութեամբ զինուորեայք, վասն հայ լեզուին պաշտպանելոյ զէն եւ ասպարս յօրինեալ էք. քաջալերեցարո՞ւք, պատուական եւ սուրբ Հարք իմ, քաջալերեցարուք, մի՛ խնայէք աղաչեմ զմանդաղ ձեր ի սրբելոյ եւ ի մաքրելոյ զղաշա զբազիտութեան Հայոց, զի սատասկէք, զոր անգութք

¹¹ Նամակագրէն ընդգծուած:

սերմանեն անդ, մի՛ արմատս ի խոր ձգեցեն. եթէ ոչ այժմիկ, այո՛ ասեմ առ յապա ժամանակաւ անմահ եւ նուիրակաւ կացցէ անուն ձեր եւ որպէս քաջ քաջ բազուկք ձեր բունն հարեալ վակժոյժ լեալ զհայ լեզուէ կանգնել ջանան ի կործանմանէ, նոյնպէս այո՛ ոչ յամենցին ազգասիրաց խոււր, կոքոռ կանգնել ի յիշատակ ձեր: Արդարեւ իղձ լինիմ, յետ ուսանելոյ զփափաղելի իրս, զոր յուսամ եթէ ուսայց տերամբ եւ ձեր հաճոյ աղօթիւք, դարձեալ գալ ի հռչակաւոր եւ ի լուսաւորեալ վանս ձեր, զի հաստատեալ զսիրտ իմ եւ զմիտս ձերովք զինուք եւ ես ընդ ձեզ, թէպէտ չիցեմ իսկ կարող, մարտեայց ընդ թշնամիս հայ լեզուի:

«Ուրախացայ նաեւ զի հաճեցայք ծանուցանել ինձ զայժմու դովելի եւ օգտակար աշխատութիւնս Ս. Հարցդ. ճարտար գիտեմ զի հաճելի լիցին ամենեցունց բարբառարանն եւ զպրութեան արուեստ եւն. այլ աղաչեմ զձեզ զՎերգրեկայ Մշակականս փութով թարգմանել, զի եթէ դոյզն հատուածն զոր ցուցիք ինձ, սքանչացոյց զիս, որ չեմ իսկ ի համար գիտնոց ազգիս, որչափ եւս առաւել ուրախացուցէ եւ սքանչացուցէ զընաւ աղբս:

«Յայստիկ աւուրս երկարագոյն վիճեցայ ընդ երկու Միսիթարեան միաբանս վանացն Ս. Ղազարու, վասն հայ լեզուի. եւ սկիզբն վիճման անտի ծագեցաւ զի զերկու մատեանս, զոր ընծայեցէք ինձ, ընթերցեալ նոցա սկսան սգիւտ լինել ձեզ. յայնժամ ոչ համբերեալ թէպէտ եւ գոռութեան բանիւք, սկսայ պաշտպան կալ ձեզ, այլ ոչ կարացի համոզել, զի երկոքեան իսկ չեն տեղեակ հայերէն լեզուի, թէպէտ եւ ես իսկ չգիտիցեմ զայն: Զխօսս Ռաֆայէլ վարդապետի ուրուք ընծայեցին ինձ իրր գեղեցիկ օրինակ հայերէնի. այլ մեծարգոյ Հայր իմ, չեւ ընթերցեալ զերկուս կարգս բանից ի յառաջաբանի եւ ահա անդէն նշմարեցի զբառն¹² «վերծանել», եւ անդէն իմացայ թէ որպիսի ինչ իցէ գրուածն. խնդրեմ քննեցէք զայն եւ տեսէք, զի որ գրէն զայն դաստիարակ է հայ լեզուի ի դպրոցին Բատուայ...: Զայստիկ գրեմ առ ձեզ ոչ չար մտօք, այլ ցաւելով, զի զիտեն քաջ զճճարտութիւնն եւ ոչ կամին ընդունել գնա:

¹² Նամակագրէն ընդգծուած:

«Եթէ ընդ ժամանակս ժամանակս ուրախ առնել զիս կամիք ի տարաշխարհիկ տեղուոյս, հաճեցարուք նամակ ինչ գրել. եւ զի եւ զերգս զոր երգէք գրել մի դանդաղեալիք պաղատիմ:

«Զհոգելից եւ զմեծապատիւ Առաջնորդ ձեր եւ զընաւ Ս. Հարս ողջունեալ սրտակաթ եւ խոնարհութեամբ մնամ

Սրբութեան ձերում

[Պարխ, 17 Մարտ 1846:] Նուստո Մառայ Ս. Ոսկանեան»:

Հակառակութիւնը, զոր կրեց Դասական լեզուն իւր վերածնութեան առաջին օրերուն իսկ, արդիւնքն էր ուղղակի ժամանակի տհասութեան: Բանասիրական ըմբոստում կը պակսէր քննադատներուն. չէին յօժարեր անոնք խոստովանելու թէ լեզուն այն վիճակի մէջ, ինչպէս կիրառութեան մէջ էր, խառնուրդ մըն է դարերու ընթացքին այլ եւ այլ ուղղութիւններէ եկած հոսանքներուն: Ինչպէս այլանդակութիւն մըն էր լեզուի յատկութեան տեսակէտով լատինաբանութիւնը, ոչ նուազ տձեւութիւն էր յունարանութիւնը բնիկ հայ լեզուին համար, անոր կից նաեւ յընթացս դարերու եկած յարած այն լեզուական աղաւաղութիւնները, որոնք ազգեցին բնիկ լեզուին հարազատ նկարագրին վրայ: Գոց էին սակայն աչքերը տեսնելու այս ամէնը:

«Նորասէր հնասիրութիւն» անուանեցին տոհմիկ լեզուի սրբութեան նախանձախնդրութիւնը, եւ «մոլորութիւն», նորադանդ վարդապետութիւն այն սկզբունքները, որոնք կը զիտէին յունարանութիւնն ալ, դարերու պատճառած աղաւաղութիւններն ալ ջնջել անհետացնել զբազան լեզուէն, եւ բնիկ հայ բարբառին, որով Սահակ եւ Մաշտոց խօսեցան, նախապատուութիւն տալ:

Եւ ոչ միայն հասկացողութիւն կը պակսէր քննադատներուն, այլ եւ չունէին անոնք յատակ զաղափար թէ ի՛նչ է լեզուի յատկութիւն: Անոնք կը չփոթէին լեզուի յատկութիւնը մտքի արտայայտութեան բացայայտութեան հետ. իսկ վերջնոյս համար անհրաժեշտ կը համարէին այն ամէն տարրերը զորոնք դարերը աւանդաբար բերած հասցուցած էին: Եւ արդեօք կը մթազնէ՞ր արտայայտութեան յատկութիւնը եթէ փոխանակ ընթեռնումի

վերծանեմ կամ աստուածային, աստուածներէն, ազօթեմի յազօթս կամ եւն ըսուէր: Եւ եթէ կը հանդուրժէր լեզուն քատր, քատրոն, կրկես, ստալ, քարուէս եւն բառերուն, անհանդուրժելի՞ պիտի երեւային կոմիկեան, փիւսկեան, ստիփս եւ այլն. անհրաժեշտ հա՞րկ էր յունարան Դպրոցի, Զ. դարու երկրորդ քառորդին, թխած բառերուն կարօտիլ:

Անտարակոյս կը պակսէին Դասականին գիտական բառեր, արտայայտելու փիլիսոփայական մտքեր, բայց Ե. դարու հարուստ մատենագրութիւնը կու տար բանալի, պատշաճեցնելու այս մտքերուն դիպան բառեր, կամ կերտելու նորեր, թէ առանց մեղանշուլու լեզուի յատկութեան եւ թէ առանց մթազնելու մտքերը: Առաջին պահուն տարօրինակ պիտի հնչէին անոնք հին ականջներուն, բայց պիտի ընդլեւնային նորերը, դասականով սնած ականջները: Եւ ամէն նախապատրաստութիւն տեսած էին Նոր Դասականները — իրենց հրատարակութիւններուն կցած բառացանկներու մէջ — խափանելու ամէն թիւրիմացութիւն:

Հակառակ այս ամէն ընդդիմաբանութիւններու, շարունակեցին երիտասարդ հումանիստներն իրենց դործունէութիւնը, առանց չեղելու ընտրուած սկզբունքներէն:

Արտաքին պարագաներն միայն ստիպեցին զանոնք լռել. որովհետեւ չկար այլ եւս իրենց մեծ հովանաւորն եւ պաշտպանը՝ Գեոր. Ա. Ազարեան. որովհետեւ պահանջեցին Միաբանութեան Դպրոցները իրենց պահանջութեան եւ պայծառութեան համար ուսուցչական ոյժ եւ հարկ եղաւ դասական մատենագրութեան մէջ սնած եւ զարգացած երիտասարդներուն իջնալ դաստիարակական ասպարէզ: Եւ արդէն ժամանակն ալ սկսած էր փոխել իւր ճաշակը. աշխարհաբար մատենագրութիւնը այն ինչ ծլած՝ սկիզբն ըրած էր ծաղկել համապայծառ:

Այսպէս թէպէտ կարճատեւ ժամանակ մը միայն, հազիւ 15 տարի, վայելից դասական լեզուի վերածնութիւնը կեանք մը արեւի տակ, բայց ունեցաւ պտղալից մրգաշատ մատենագրութիւն մը, որ պիտի պահէ իւր նշանակութիւնը բոլոր ժամանակներու համար, իրրեւ վիկայ թէ հայ դասական մատենագրութիւնն ալ ապրեցաւ իւր հումանիզմի շրջանը, ունեցաւ իւր հումանիստները:

Ժամանակը չգնահատեց իւր հումանիտներու ճիշդերը: Հայ դասական մատենագրութեան տքնաջան աշխատութեամբ, բանասիրական ճանապարհով եւ գիտական հաստատուն սկզբունքներու վրայ կառուցուած վերածնութիւնը, զոր այնքան խանդավառութեամբ ողջունած էին երիտասարդ հումանիտները, այնքան գործովով փայտայած եւ առողջ հասակին հասնելու նպատած, վայելեց իւր յարգն ու նշանակութիւնը վանական անձուկ շրջանակի մէջ միայն, ուր եւ տեսած էր առաջին լոյսը: Չէր վիճակուած հայ հումանիտներուն բարձրանալ համարաբաններու կաթիլը, թափանցել նախակրթարաններու խորքը, դռնէլ մեկենասներ արքունիքներու, քահանայապետական պալատներու, իշխանական դարպասներու մէջ, կամ հնձելու ծափահարութիւն եւ դրուատիք հրապարակներու վրայ: Եթէ գտնուեցաւ Սահակ մը, որ խրախոյս կարողաց Մաշտոցին, բայց չեւան Վոսաճապուհներ կամ Ամատունի Վահաններ, որոնք քաջալեր հանդիսանային, Մեկենաս կանգնէին դարակազմիկ դիւտին եւ հայ հումանիտի պայծառութեան նպատամատոյց ըլլային: Չուր սպասեցին հայ հումանիտները Ռահ գետին եղբրքը լսելու խանդավառ ողջոյնը հայ ժողովուրդին: Ընդհակառակը չեւ հասեալ ի սահմանս մեր՝ մինչդեռ գային ի փանապարհի եւ ահա լուսն սահմանապահ հայ գրականութեան եւ որպէս ի վերայ քշնամույ ընդդէմ գիտեցան՝ ասելով. Ահա ո՞ւր գան միւս եւս քարգմանք... 13:

Որչափ ինձ ծանօթ է, դարուն իմաստուններէն մէկը միայն գիտեցաւ խելամուտ ըլլալ դիւտին մեծութեան եւ կատարուած աշխատութիւններու արժէքին. անոր խօսքերն են, արտասանուած արթուն գիտակցութեամբ եւ կանխագուշակ ազգամար, թէ «Բազալերեցարուք, պատուական եւ սուրբ Հարք իմ, Բազալերեցարուք... Եթէ ոչ այժմիկ, այն՝ ասեմ՝ առ յապա ժամանակս ԱՆՄԱՀ ԵՒ ՆՈՒԻՐԱԿԱՆ ԿԱՅՅԷ ԱՆՈՒՆ ՁԵՐ... այն՝ ո՛չ յամենցին ազգասիրաց խումբ ԿՈԹՈՂ ԿԱՆԳՆԵԼ Ի ՅԻՇԱՏԱԿ ՁԵՐ»:

Երիտասարդ Ստեփան Ոսկանեանի տղերն են ասոնք. եւ գուշակուած ապագան

¹³ Հմմտ. Ղ. Փարպ. Թուղթ, էջ 202:

Վ. Ի. Ե. Ն. Ա., Մ. Ե. Ի. Թ. Ա. Ր. Ե. Ա. Ն. Տ. Պ. Ա. Ն.

արդարացուց այս տողերուն ստուգութիւնը: Ապագան, թէպէտ շատ ուշ, գնահատեց բարձր Գաթրըճեանի եւ իւր. Ընկերներու վաստակը: Դասական հայերէնի վարդապետութիւնը շահեցաւ, ձգեց իւր ետեւէն հետեւողներ. այն նուաճեց բանասէր մտքերը, վայելեց լեզուագէտ հանճարներու հաճութիւնը: Յ. Գուրգէն իւր աշակերտութեան հետ Գարագաշեանի հովանաւորութեան տակ հիմնեց մինչեւ անգամ առանձին ամսօրեայ Հանդէս մը, Ոսկեղէն Դպրութեան ճաշակը զգալ տալու համար նոր սերունդի նրբազգած քիմքին: Նորայր Բիւզանդացի ճանչցաւ դասական հայերէնի բանասիրական նշանակութիւնը եւ խորացաւ անոր ուսումնասիրութեան մէջ յեցած նոր Դրութեան վրայ: Հ. Ն. Անդրիկեան հիացաւ ոսկի դարու մատենագրութեան առաւելութիւններուն վրայ եւ հանդիսացաւ անոր գովիչը: Լեզուաբան Հ. Աճառեան, բարձրաչնորճ Եղիշ Դուրեան հրապարակաւ դրուատեցին Դասական հայերէնի քարոզուած սկզբունքները եւ անոր բանասիրական եւ գործնական արժէքը. եւ հայերէնագէտ եւ լեզուաբան Ա. Մէյէ համարեցաւ բնիկ հայերէնի քերականութեան ուսումնասիրութեան համար միակ աղբիւր դասական մատենագրութիւնը եւ արդարացուց թէ՛ ուղղագրութեան եւ թէ՛ լեզուի յտակութեան համար այն վարդապետութիւնը զոր կը քարոզէին Վիեննայի Մխիթարեանները: Այսպէս մնաց կենդանի նոր Դրութիւնը իւր անխախտ սկզբունքներու մէջ: Գաթրըճեան եւ ընկերները հիմնեցին Բանասիրական Դպրոց մը, որ կը շարունակէ գործել:

Հայ գրականութեան պատմութեան մէջ այդ մեծ վաստակաւորներու, առաջին հայ հումանիտներու ԱՆՈՒՆՆԵՐՆ ԱՆՄԱՀ ԵՒ ՆՈՒԻՐԱԿԱՆ են եւ պիտի մնան: Եւ ես թոյլ կու տամ ինձ երախտագէտ զգածուններով դոյզն տողերու մէջ ԿԱՆԳՆԵԼ ԿՈԹՈՂ ՄԸ Ի ՅԻՇԱՏԱԿ ԱՆՈՒՆ, որոնք եղան վերածնիչ եւ տածիչ հայ դասական լեզուի, հայ հումանիտի:

Հ. Ն. Ա. Կ. Ե. Ա. Ն.

- Կուած եւ Թարգմ. ծանօթութեամբ: 1895: էջ Թ + 202: Ծր. 2-50
- ԺԸ. Տիւրեան Կ., Սեւ Մովսէս ուսական կեղերը: 1895: էջ 92: Ծր. 2-
- ԺԹ. Գովրիկեան Հ. Գ. Վ., Դրանսիական շայոց Մետրապոլիտը կամ Նկարագիր Կերլա Հայաբաղաբի: 1896: էջ Թ + 352: Ծր. 4-
- Ի. Տաշեան Հ. Յ. Վ., «Վարդապետութիւն առաքելոց» անվաւերական կանոնաց մատենաթուղթ Յակոբայ առ Կողբատոս եւ Կանոնք Թարգմ. 1896: էջ Թ + 442: Ծր. 6-
- ԻԱ. Տամաշկի Վ., Սասուն եւ Տիւրքիսի աղբերաց սահմանները: Պատմական եւ տեղագրական հետազոտութիւն: Թրգմ. Հ. Բ. Պիլեզիկեան: 1896: էջ Է + 62: Ծր. 2-
- ԻԲ. Կարբիէր Ա., Արգարու զրոյցը Մովսէս Խորենացոյ Պատմութեան մէջ: Թրգմ. Հ. Գ. Վ. Մէնէվիչեան: 1897: էջ ԺԵ + 107: Ծր. 2-
- ԻԳ. Յովնանեան Հ. Ղ. Վ., Հետազոտութիւնք նախնեաց ռամիւրէնի վրայ: Մասն Ա. Ռամիւրէնի մատենագրութիւնք: Տետր Ա. 1897: էջ Ը + 272: Ծր. 4-
- ԻԴ. Յովնանեան Հ. Ղ. Վ., Հետազոտութիւնք նախնեաց ռամիւրէնի եւն: Տետր Բ: 1897: էջ Ը + 273-522: Ծր. 4-
- ԻԵ. Գեղեցի Հ., Համառոտ պատմութիւն Հայոց: Թրգմ. Հ. Գր. Վ. Գալէմբերեան: Յաւելուածք 1. Յանկ Հայոց կրօնադասներու առթիւ լոյս տեսած դրքերու: 2. Գաւազանագիրք Կաթողիկոսաց եւ Պատրիարքաց Հայոց: 1897: էջ Է + 130: Ծր. 2-
- ԻԶ. Մէնէվիչեան Հ. Գ. Վ., Գիրք (կամ՝ յօդուած) դրելու արուեստը: Յաւելուած՝ Գիրք կարգալու արուեստը: Բ. տպ. 1926: էջ Ը + 168: Ծր. 2-
- ԻԸ. Խալաքեան Գր., Մ. Խորենացու նորագոյն աղբիւրներէ մասին քննադատական ուսումնասիրութիւնք: 1898: էջ Է + 53: Ծր. 1-50
- ԻԹ. Տաշեան Հ. Յ. Վ., Ակնարկ մը Հայ հնագրութեան վրայ: (10 զննարկ պատկերով): 1898: էջ ԺԱ + 202: Ծր. 3-
- ԻՊ. Գաղաշեան Յ., Փ. Բիւզանդացի եւ իւր պատմութեան խաղախոյրը: Գնութիւն Մ. Խորենացու աղբիւրներէ մասին: 1898: էջ Թ + 175: Ծր. 2-50
- Լ. Մսերեանց Լ., Հայերէն բարբառախօսութիւն: Թրգմ. ի ուսերէնէն Հ. Գ. Վ. Մէնէվիչեան: 1899: էջ Է + 26: Ծր. 1-
- ԼԱ. Բոսեան Հ. Յ. Վ., Հայք ի Չմիւռնիա եւ ի շրջակայս: Հատոր Ա. Չմիւռնիա եւ Հայք. (պատկերազարդ): 1899: էջ ԺԲ + 369: Ծր. 5-
- ԼԲ. Բոսեան Հ. Յ. Վ., Հայք ի Չմիւռնիա եւ ի շրջակայս: Հատոր Բ. Չմիւռնիոյ վիճակին գիտար. քաղաքներն եւ Հայք. (պատկերազարդ): 1899: էջ Ժ + 161: Ծր. 2-50
- ԼԳ. Գովրիկեան Հ. Գ. Վ., Հայք լեզուաբանութեան Դրանսիական շայոց Բ. Հար. 1790-1825: 1899: էջ Է + 554: Ծր. 6-
- ԼԴ. Գազանեան Յ., Եւրոպիոյ Հայոց գաւառաբարբառը: 1899: էջ Է + 120: Ծր. 2-
- ԼԵ. Կարբիէր Ա., Հեթանոս Հայաստանի ութ մեհեաններն Արաթանդեղոսի եւ Մ. Խորենացոյ համեմատ: Թրգմ. Հ. Յ. Վ. Տաշեան (1 քարտկոյտ): 1899: էջ 43: Ծր. 1-
- ԼԶ. Տաշեան Հ. Յ. Վ., Ժողովածոյք առակաց Վարդանայ, ըստ Ն. Մանի, տեղեկատուութիւն եւ քաղուածքներ: 1900: էջ ԺԱ + 193: Ծր. 2-50
- ԼԷ. Տաշեան Հ. Յ. Վ., Մատենագրական Մանր Ուսումնասիրութիւնք (տես ԺԶ): Մասն Բ: Է-Ժ. Խիկար եւ իւր իմաստութիւնն, Ազգայնաստ եւ իւր Յորդորականք առ Յուստինիանոս, Թղթակցութիւն Արգարու եւ Գրիտոսի ըստ նորագիտ արձանագրութեան Եփեսոսի, եւ Գէորգայ Պիտիկեայ Վեցօրեայք: 1901: էջ ԺԲ + 384: Ծր. 5-

- ԼԸ. Տէր-Պողոսեան Գր., Նկատողութիւնք Փաստոսի Պատմութեան վերաբերեալ. Ա. Հատոր: 1901: էջ Ը + 110: Ծր. 2-
- ԼԹ. Վերէր Ս., Արգարու Ս. Գրոց մէջ: Թրգմ. Հ. Բ. Պիլեզիկեան: 1901: էջ Ե + 77: Ծր. 1-
- Ս. Սանալեան Յովսէփ Վ., Ասորեստանայ եւ Պարսիկ սեպագիր արձանագրութիւնք: 1901: էջ 262: Ծր. 4-
- ՍԱ. Խալաքեանց Բագրատ, Հայ ժողովրդական դիւցազնական վէպը: 1903: էջ Ը + 72: Ծր. 1-
- ՍԲ. Մէնէվիչեան Հ. Գ. Վ., Արդի լեզուագիտութիւնք: Հար. Ա: 1903: էջ Ը + 204: Ծր. 3-
- ՍԳ. Մարկուարտ Յ., Հայ Բեռնալիք: Թրգմ. Հ. Բ. Կէտիկեան: 1903: էջ 39: Ծր. 1-
- ՍԴ. Գեղեցի Հ., Սկզբնաւորութիւնք Բիւզանդեան բանակաթեմերու դրութեան (1 քարտկոյտ): Թրգմ. Հ. Գ. ԳարանՖիլեան: 1903: էջ Է + 83: Ծր. 2-
- ՍԵ. Կիւլեւեքեան Բ. Վ., Մովսէ, Մովսէ-Տրուք եւ Համ-Կրայ: 1904: էջ Ը + 117: Ծր. 2-50
- ՍԶ. Կիւլեւեքեան Բ. Վ., Կողոտ Յովհաննէս Պատրիարք: 1904: էջ ԺԴ + 227: Ծր. 4-
- ՍԷ. Պեղեքաճ Հ., Նպատակ մը հայ լեզուի պատմութեան: Թրգմ. Հ. Գ. ԳարանՖիլեան: 1904: էջ Ը + 87: Ծր. 1-50
- ՍԸ. Տէր-Մկրտչեան Ս. եւ Անտան Հ. Յ., Գննութիւն եւ համեմատութիւն Եղիկայ նորագիտ ձեռագրին: 1904: էջ Է + 105: Ծր. 1-50
- ՍԹ. Գովրիկեան Հ. Գ. Վ., Հայք լեզուաբանութեան պոլիս: Գ. Հար. 1825-1904: էջ Ժ + 658: Ծր. 7-
- Տ. Շարէփ Մ., Հայաստան, Գրգաստան եւ արեւմտեան Պարսկաստան, բարեխաղախ-սորբետանայ սեպագրերու համաձայն: Թրգմ. Հ. Բ. Պիլեզիկեան: 1904: էջ Է + 222: Ծր. 3-
- ՏԱ. Խալաքեանց Գր., Հայ Արշակունիք ըստ Մովսէս Խորենացոյ: Թրգմ. Արսէն Ս. Սիմոնեանց: 1906: էջ Ը + 124: Ծր. 1-50
- ՏԲ. Պեղեքաճ Հ., Հայերէն եւ զրացի լեզուները: Թրգմ. Հ. Բ. Կէտիկեան: 1907: էջ ԺԱ + 257: Ծր. 5-
- ՏԳ. Հիւրշման Հ., Հին Հայոց տեղոյ անունները: Թրգմ. Հ. Բ. Պիլեզիկեան: 1907: էջ ԺԶ + 443: Ծր. 7-
- ՏԴ. Պեղեքաճ Հ., Հին հայերէն ցուցական դերանունները: Թրգմ. Հ. Յ. Տաշեան: 1907: էջ Է + 90: Ծր. 2-
- ՏԵ. Գալեմբերեան Հ. Գ. Վ., Կենսագրութիւն Սարգիս Արքեպիսկոպոսի Սարաֆեան եւ Ժամանակին հայ կաթողիկէայք: 1908: էջ ԺԳ + 433: Ծր. 5-
- ՏԶ. Անտան Հ., Հայերէն նոր բառեր Նորագիտ Մնացորդաց զրոց մէջ: 1908: էջ 38: Ծր. 1-
- ՏԷ. Կիւլեւեքեան Բ. Վ., Եղիշ, քննական ուսումնասիրութիւն: 1909: էջ ԻԸ + 458: Ծր. 7-
- ՏԸ. Ալիմեան Հ. Ն., Տիմոթէոս Կուղ հայ մատենագրութեան մէջ: էջ 1-60:
- ՏԹ. Անտան Հր., Հայերէն նոր բառեր Տիմոթէոս Կուղի Հակաճառութեան մէջ: 1909: էջ 61-106: Ծր. 1-50
- ՏՊ. Ալիմեան Հ. Ն., Չաբարիա Եպ. Գնունեաց եւ իւր տողերը: 1909: էջ ԺԲ + 87: Ծր. 1-
- Կ. Ալիմեան Հ. Ն., Կիւրիոս Կաթողիկոս Վրաց. 1910: էջ ԻԷ + 315: Ծր. 5-
- ԿԱ. Մէնէվիչեան Հ. Գ. Մ. Վ., Հայերէն լեզուի ուղղագրութեան խնդրը: 1910: էջ 73: Ծր. 1-50
- ԿԲ. Գիւտերբախ Կ., Բիւզանդիոն եւ Պարսկաստան եւ անոնց դիւանագիտական եւ ազգայնիրական յարաբերութիւնները Յուստինիանոս ժամանակ: Թրգմ. Հ. Հ. Համբարեան: 1911: էջ Ը + 162: Ծր. 2-50
- ԿԳ. Սամուէլեան Խ., Մխիթար Գօշի Դատաստանագիրքն ու հին Հայոց քաղաքացիական իրաւունքը: 1911: էջ ԺԲ + 344: Ծր. 5-